

FAMILIEN SOM SAMFUNDETS URCELLE

Af Cecilie Felicia Stokholm Banke

Den skandinaviske familiepolitik er baseret på en konservativ opfattelse af familien som urcellen i samfundet. Betragter man imidlertid denne familiepolitik ud fra Ferdinand Tönnies' begrebspar, *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*, er det tvivlsomt, hvor familieværnende familiepolitikken er. Stik mod de oprindelige hensigter har familiepolitikken nemlig ført til udviklingen af en statsafhængig familie, hvor *Gemeinschaft* er blevet en del af *Gesellschaft*. Spørgsmålet er så om *Gemeinschaft* kan eksistere i kraft af *Gesellschaft*, eller om *Gemeinschaft* i realiteten er gået tabt?

FOTOS PIA HANSEN/2MAJ

Hvert år til jul bliver der afholdt julefest i mine børns børnehave. Det foregår en lørdag og hele børnehaven er overrendt af larmende unger, der pisker forvirrede rundt blandt søvnige forældre, som forsøger at virke engagerede, men som mestendels sidder og tænker på alle de ting, de skal have gjort nu, hvor det er weekend. Julefesten er en årligt tilbagevendende pligt, som man bare skal igennem. Man skal med, fordi det er vigtigt at deltage i sine børns liv. Det er vigtigt at bringe sammenhæng mellem familie og institution, og en af måderne er disse sociale arrangementer, som ingen rigtig nyder, men som alle føler er vigtige.

Julefesten er børnehavens måde at skabe *Gemeinschaft* på. Vi vil helst ikke være ved det, men børnene tilbringer størstedelen af deres tid i børnehaven, og for at det hele ikke skal gå op i institution, laver man forskellige aktiviteter, der engagerer forældrene i børnehaven, og gør den lidt mindre institutionsagtig. Det gælder julefesten, sommerfesten og den forældrekafe, der presses ind hver fjerde måned en fredag eftermiddag, hvor arbejdsstrætte forældre skal drikke kaffe sammen på kommando.

Men det *Gemeinschaft*, man forsøger at skabe med alle disse sociale aktiviteter, er ikke fællesskab. Det er lige præcis skemalagte sociale relationer, der udføres, fordi man synes, de skal udføres. De er en moralsk pligt, der foregiver at være fællesskab,

og derfor bliver det aldrig helt sjovt og helt ægte. Uanset hvad, er børnehaven en institution, som man ikke forholder sig privat til. Engagementet bliver ikke mere dybtfølt end det engagement, man lægger på arbejdspladsen. Der er altid en distance, og denne distance lægger man først fra sig, når man kommer hjem.

Ikke desto mindre er det interessant at betragte, hvordan man forsøger at skabe *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*. *Gemeinschaft* er fællesskab. Et genuint fællesskab, som opstår på baggrund af følelser og fælles skæbne. *Gesellschaft* derimod er kontraktbaserede relationer, der på forskellig måde har en nytteværdi. I julefestens tilfælde den nytteværdi, som der ligger i at vise sin tilstedeværelse i børnenes liv. Men der opstår ikke noget egentlig fællesskab mellem forældrene. Vi sidder der bare og er passive betragtere af børnenes aktiviteter og hinanden.

Denne konstatering udgår fra min opfattelse af forskellen mellem det sociale liv, der foregår i en børnehave, og så det liv, man har i sin familie. Familielivet er *Gemeinschaft*, mens børnehavelivet er *Gesellschaft*. Det er en konservativ måde at opfatte familien på, som jeg har fra den tyske sociolog Ferdinand Tönnies, og som ligger i forlængelse af Max Webers tanker om det bureaukratiserede moderne samfundsliv, hvor sociale relationer i stigende

grad bliver til sociale institutioner, således også festen i børnehaven, der ikke er en relation, men en institution.¹⁾

Betragtningen ligger også til grund for den ph.d.-afhandling, jeg har lavet om familiepolitikens gennembrud i mellemkrigstidens Danmark. Afhandlingen hedder "Den sociale ingeniørkunst i Danmark. Familie, stat og politik fra 1900 til 1945" og beskriver, hvordan familien takket være en gruppe nye sociale eksperter blev genstand for politik. Den er skrevet ind i en generel moderniseringsproblematik, hvor jeg forholder mig kritisk til det skred, der sker i grænserne mellem privat og offentligt liv. Dette skred kan bl.a. konstateres i flere af de initiativer, som Centraladминистраtionen satte igang i 1930'erne, og som under krigen udviklede sig videre til nye kommissioner og udvalg, der så dagens lys efter 1945, heriblandt ikke mindst Ungdomskommissionen.

Fælles for disse initiativer er, at de alle behandler spørgsmål, som før lå i den private sfære, eller i det civile samfund. Det gælder f.eks. Svangerskabskommissionen og Befolkningskommissionen, som begge beskæftiger sig med familielivet i det moderne samfund. I disse kommissioner blev der diskuteret familieliv, kvindens stilling, moral og videnskab. Ikke mindst i Befolkningskommissionen diskuterede man nye former for socialpolitik og overvejede måder at regulere det sociale liv på. Formålet med Befolkningskommissionen var således at udvikle politikker, der skulle stimulere folk til at få flere børn. En tanke, som for mig at se udstråler en ekstrem tro på planlægning og rationalisme.

Det er denne rationalisme, som jeg grundlæggende forholder mig kritisk til både i min afhandling og i denne artikel, som handler om familiepolitikens gennembrud

i 1930'ernes socialpolitiske debat. Familiepolitikken blev lanceret ud fra forestillingen om, at man via offentlige institutioner kunne genoplive Gemeinschaft. Jeg spørger imidlertid, om det er muligt at opretholde Gemeinschaft ved at gøre det til en del af Gesellschaft.

Svaret beror på en subjektiv opfattelse af, hvad der gør et fællesskab. Om et fællesskab kun er ægte, eller genuint som Tönnies siger, når det eksisterer uafhængigt af det offentlige, eller om en del af Gemeinschaft går tabt, når det bliver til en institution?

FOTO STEFAN RIMM/GRAFISK HIMMEL

Mit subjektive skøn er et ja. Det går tabt. Det liv, mine børn har i børnehaven, er Gesellschaft, og jeg har ingen illusioner om, at det skal være andet. Så længe jeg forstår denne adskillelse, forstår jeg også vigtigheden af at dyrke Gemeinschaft uafhængigt af Gesellschaft. Men jeg frygter, at denne forståelse forsvinder i troen på, at man kan lave Gemeinschaft i Gesellschaft. Hvis man skal forstå det moderne livs vilkår, er det vigtigt ikke at lade sig besnære af den slags illusioner. Gemeinschaft kan ikke genskabes i Gesellschaft. Tværtimod skal man erkende eksistensen af begge dele, uafhængigt af hinanden. Det skaber et bedre socialt liv, både i børnehaven og generelt.

Kris i Befolkningsfrågan

Familien er samfundets urcelle. Det er her ud fra al social organisation opstår. Uden familie, intet samfund. Sådan præsenterede de unge socialdemokrater, Alva og Gunnar Myrdal, deres familiepolitiske program i bogen *Kris i Befolkningsfrågan*. Bogen udkom i 1934, og blev indledningen til en ny måde at tænke socialpolitik på såvel i Sverige som i Danmark. Da den udkom i november, vakte den enorm opsigt og afstedkom en familiepolitisk debat, der gav genlyd helt ned til Danmark. Her betog den socialistisk orienterede økonomer med storm, og gav visse personer i kvindebevægelsen et helt program for, hvordan ønsket om ligestilling kunne kombineres med en socialdemokratisk vækstideologi.

Det bemærkelsesværdige ved Myrdalernes bog var nemlig, at den gjorde familien til genstand for politik. Til forskel for højrefløjen, der opfattede familien som en værdi og udenfor politikens rækkevidde, anlagde Myrdalerne et praktisk syn på familien, og præsenterede radikale sociale reformer med familien som argument. Og det satte højrefløjen skakmat, der ikke på samme måde var i stand til at se familiens politiske potentiale. Med deres bog præsenterede Alva og Gunnar Myrdal en moderne socialpolitik, der satte det forebyggende element i centrum, og de gjorde det ud fra en konservativ idé om familien som samfundets urcelle. Denne idé stammer fra den konservative tænkning og har rødder i romantiken, hvor samfundet var som en organisme med familien som selve urcellen.

Baggrunden var en familie, som i følge Myrdalerne var i opløsning. Moderniseringen havde virket negativt ind på arbejdernes familiedannelse og fået dem til at afstå fra at få børn og stifte familie. Det var deres begrundelse for det faldende fødselstal, som man havde registreret i de fleste vesteuropæiske samfund, og som gav anledning til det såkaldte befolkningsspørgsmål.

Befolkningsspørgsmålet var et problem, som man blandt statistikere længe havde diskuteret, men som aldrig rigtig var blevet sat på den politiske dagsorden i Skandinavien. Det skete med Myrdalernes bog. Med et blev befolkningsspørgsmålet et kollektivt

problem, som samfundet måtte forholde sig til. Hvis ikke der fortsat blev født børn af de arbejdsduelige mennesker, ville samfundet inden en generation stå med et alvorligt forsørgerproblem.

I stedet for at få mange børn havde arbejderne i de vesteuropæiske samfund overtaget de borgerlige normer om personlig vinding og socialt avancement, og det var et problem for samfundet, for det ville i fremtiden betyde mangel på arbejdskraft og problemer med at opretholde den offentlige forsørgelse. Hvis ikke folk fik børn og stiftede familie, ville ikke blot samfundets urcelle, familien, forsvinde. Det ville også den arbejdskraft, der i følge den socialdemokratiske tænkning skulle sørge for den sociale tryghed og samfundets vækst. Det var den problematik, som Myrdalerne for alvor fik rejst med deres bog, og som i et nationalistisk højspændt klima gik rent hjem i den offentlige debat.

Her kunne både de familieværnende konservative og liberale være med ligesom tilhængerne af befolkningshygiejne, de fremskridtoptimistiske socialdemokrater og kvindebevægelsen. Myrdalerne formåede med deres bog at samle alle parter i en fælles kamp for familien i det moderne samfund. Med befolkningsspørgsmålet som påskud lancerede de nemlig et fuldent program for den moderne familie og dermed også for det moderne sociale liv, som ingen kunne hamle op med. Programmet indeholdt det hele. En skarp kritik af den moderne kultur. En analyse af befolkningsudviklingen og en redegørelse for den økonomiske situation, som kunne gøres bedre, hvis ellers man greb samfundets ressourcer rigtigt an. Og en beskrivelse af det moderne familieliv, som takket være kapitalismen var kommet i alvorlig krise, men som Myrdalerne med deres sociale ingeniørkunst kunne rette op på.

Det organiske fællesskab

Myrdalernes familiesyn udgik fra en klassisk sociologisk opfattelse af moderniseringens indvirkning på fællesskabet. Før den moderne kapitalisme var menneskets liv centreret omkring en organisk helhed, hvor

produktion, familieliv og fællesskab gled sammen i et. Mennesket var i det før-moderne samfund en del af et kollektiv, der var bestemt af omstændighederne, og som garanterede solidariteten. Der var ingen ulighed i dette samfund undtagen den ulighed, der bestod mellem herremanden og landsbyboere, men han var ikke en del af fællesskabet i landsbyen, hvor alle var lige og ingen stod over andre. Og derfor var der heller ingen kamp individerne imellem.

Mennesket levede harmonisk i en overskuelig virkelighed, som var defineret af kollektivets nødvendighed. For ingen af landsbysamfundets medlemmer kunne tillade sig at unddrage sig fællesskabet. I så fald var de bestemt til eksklusion, og det betød i den før-moderne verden en utryk tilværelse i skovene og på landevejene uden fællesskabets beskyttelse.

Imidlertid havde moderniseringen bragt forstyrrelser i dette harmoniske system. Den havde brudt landsbysamfundet ned og erstattet den kollektive produktion med selvejerbønder og uafhængige jordbrug. Dernæst havde den flyttet landarbejderne fra det trygge liv i landsbyen til det opsplittede og kaotiske liv i den industrielle by, hvor den enkelte stod alene uden social tryghed og beskyttelse. Den sociale virkelighed i industrialismen var individualisme og mangel på social samhørighed og solidaritet. Og det var i følge Myrdalernes udlægning den største trussel for samfundet, at mennesket ikke længere tilhørte et fællesskab, og at der derfor ikke var nogen garanti for solidariteten.

Myrdalerne ville genskabe denne solidaritet i samfundet. De ville genetablere det tabte landsbyfællesskab, men i den industrielle storby hvor den fælles produktion ikke var dyrkningen af jorden, men den industrielle produktion. Med et begreb fra den klassiske sociologi ville de genskabe *Gemeinschaft* i det moderne samfund.

Gemeinschaft er en tysk betegnelse for fællesskab, og stammer fra sociologen Ferdinand Tönnies, der i sit værk fra 1887, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, beskrev moderniseringen som en overgang fra fællesskab til institutioner.²⁾

Tönnies' pointe var, at der med moderniseringen opstod en spaltning af det sociale

liv mellem *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*. Hvor livet i det før-moderne samfund primært udspandt sig i *Gemeinschaft*, i det tætte og nære landsbyfællesskab, var det moderne liv karakteriseret ved nytteorienterede sociale relationer i *Gesellschaft*. Overført svarer Tönnies' begreber til Habermas' livsverden og systemverden.

Gemeinschaft er den følelsesbestemte livsverden, som mennesket befinder sig i, mens *Gesellschaft* er den moderne systemverden, som alle offentlige, arbejdsmæssige og nytteorienterede relationer er dikteret af. For Tönnies gjaldt det, at det moderne samfund var domineret af *Gesellschaft*, og at *Gemeinschaft* ville forsvinde eller blive stærkt begrænset. En iagttagelse, som Tönnies delte med Max Weber. Også han betragtede moderniseringen som en proces, der spaltede samfundet og erstattede emotionelt baserede relationer med institutioner. Både Tönnies og Weber så moderniseringen som en reel institutionalisering af det sociale liv, hvor staten ville vokse på bekostning af fællesskabet og overtage reguleringen af det sociale liv.³⁾

Såvel Tönnies som Weber konstaterede denne spaltning i samfundet med en stor grad af bekymring, men de havde ingen visioner om, at man kunne gribe ind i denne proces og styre den, så den foretog en anden drejning. Ikke desto mindre kom de utilsigtet til at lægge grundstenen for den senere tids måde ikke blot at opfatte, men også planlægge socialt liv på. For mens Tönnies og Weber var vemodige intellektuelle, der beskrev fællesskabets opløsning ud fra en generel modernitetskritik, var Myrdalerne omvendt praktiske. De tog den klassiske sociologiske teorier til sig, og udformede derpå et program for, hvordan man kunne undgå denne spaltning i samfundet og føre det tilbage på rette kurs i et harmonisk og organisk *Gemeinschaft*.

Løsningen var staten, og den blev præsenteret i *Kris i Befolkningsfrågan*, som er et teoretisk standardværk indenfor litteraturen om velfærdsstaten. Den er skrevet på baggrund af ægteparrets studieophold i USA fra 1929 til 1930, hvor de besøgte både Columbia University, den nye gruppe af sociologer på Chicago-skolen og andre amerikanske intellektuelle. Her blev de præsenteret

teret for en helt ny måde at tænke sociale problemer på, som var langt mere praktisk end den samfundsforskning, man sporadisk havde i mellemkrigstidens Skandinavien.⁴⁾

Den sociale ingeniørkunst

I USA mødte Myrdalerne den sociale ingeniørkunst.⁵⁾ Den sociale ingeniørkunst lægger livet til rette for folk. Den planlægger bedre samfund ud fra detaljerede opgørelser over det sociale liv. Hver ting har sin plads med sin funktion til sin tid. Ingen uoverlagtheder eller planløse indfald. Kun den overordnede sigtbarhed og plan. Samfundet kan konstrueres på samme måde, som man konstruerer en bygning eller store industrielle komplekser

Den sociale ingeniørkunst realiseres ved hjælp af staten og er baseret på videnskabelige beregninger om menneskers generelle adfærd. Det kan være opførelsen af de rette boliger, som ud fra bevidste overvejelser tilsigter specifikke levemæssige forhold. Det kan være forebyggende sygdomsbekæmpelse ud fra formodninger om, at givne miljøer skaber givne sygdomme. Og det kan være særlige måder at håndtere børn på, som fremelsker bestemte færdigheder og dermed bestemte individer.

De mest typiske videnskaber tilknyttet den sociale ingeniørkunst er sociologi, psykologi, pædagogik og medicin. De håndterer sociale problemer fornuftsmæssigt ud fra læren om mennesker og det sociale liv. En social ingeniør betragter det sociale liv i rationelle termer. Det er kvantitativt og påvirkeligt og besidder ingen egenhed, ingen selvstændige mekanismer, der er værd at regne med. Sociale relationer er, som den franske sociolog Émile Durkheim udtrykker det, *ting*. De kan kortlægges og dermed styres.

Det var denne afgørende nye opfattelse af det sociale liv, som Myrdalerne blev præsenteret for under deres studierejse i USA. Den amerikanske samfundsvidenskab var på det tidspunkt langt forud for den europæiske i sin udvikling. Det skyldtes ikke mindst, at det amerikanske samfund var mere moderniseret end de skandi-

naviske, og at de negative konsekvenser af moderniseringen allerede her var slået igennem. I de amerikanske storbyer så Myrdalerne hjemløse, de oplevede kriminalitet på et helt andet niveau, og de var vidner til den enorme sociale katastrofe, som USA blev kastet ud i, da depressionen brød ud i 1929. Lange køer af arbejdsløse, folk i social armod og familier bortdrevet fra deres hjem. Dette syn bragte Myrdalerne med sig hjem til Sverige, og lavede sammen med den nye økonomiske teori deres socialpolitiske program ud fra. Et program, som satte familien i centrum.

Familiens omdannelse

Hvis den sociale nød skulle undgås, var det vigtigt at styre økonomien, og det forudsatte en stærk stat med et veludviklet bureaukrati. Og det havde de små skandinaviske stater. Små homogene samfund, korte afstande og en embedsstand, der var omstillingsvillig og ikke knyttet til specifikke klasser. Efter hjemkomsten fra USA gik ægteparret Myrdal ind i politik, og blev hurtigt ledende intellektuelle i det svenske socialdemokrati. Efter endnu et studieophold i Geneve, hvor Gunnar underviste i international økonomi og Alva studerede psykologi ved Jean-Jacques Rousseau Institutet, kunne de sammen skrive den bog, som bragte dem på alles læber, også i Danmark.

Bogen *Kris i Befolkningsfrågan* tager afsæt i det faldende fødselstal i de vesteuropæiske samfund. Siden industrialismen var brudt igennem, havde folk fået stadigt færre børn, og det var et symptom, som syntes at brede sig, jo mere moderniseret samfundet blev.⁶⁾ Denne tendens var i følge Myrdalerne intet mindre end en katastrofe. Samfundet stod over for en reel opløsning, hvis ikke der afgørende blev sat ind. For at få folk til at få flere børn, skulle man genetablere familien i industrisamfundet. Man skulle udvikle en ny familieform, der tilgodeså levevilkårene i industrisamfundet, og gøre belastningen ved at få børn mindre.

Visionen i Myrdalernes program var at skabe en familie, hvor alle de praktiske funktioner var lagt over på staten. Staten skulle sørge for pasningen, for omsorgen,

TRYGHED FOR FAMILIEN

GØR GODE TIDER BEDRE!

X VED

**SOCIAL
DEMOKRATIET**

for opdragelsen og uddannelsen og for den fritid, som der i stigende grad ville blive mere af. Staten skulle kort og godt planlægge familielivet for fremtidens mennesker. Det gjaldt alt lige fra familiens bopæl i specielt indrettede familieboliger med fælles vaskeri og børnepasning til familiekundskab, som skulle lære folk at lave familie. Familien blev i Myrdalernes program et oplysningsprojekt, som man skulle tilføre arbejderklassen sådan, at samfundets urcelle i fremtiden var sikret. Hvis man opdrog folk til familieskab, ville familien bestå. Det var visionen i Myrdalernes program.⁷⁾

Myrdalernes bog førte i 1935 til nedsættelsen af en befolkningskommission først i Sverige og året efter i Danmark, hvor socialminister K. K. Steincke nedsatte en befolkningskommission, der skulle udvikle en socialpolitik, som kunne tilvejebringe familierne bedre vilkår.⁸⁾ Initiativet til denne kommission kom fra den på det tidspunkt statsvidenskabelige konsulent i Social- og indenrigsministeriet, økonomen Jørgen S. Dich, der også stod for oversættelsen til dansk. Dich var meget begejstret for Myrdalernes bog og havde i flere år fulgt den svenske økonom, Gunnar Myrdal, som han rent politisk lå på linie med. Da bogen udkom i Sverige, skrev Dich et overstrømmende brev til ægteparret, hvori han roste dem for at have sat de konservative skakmat og udviklet en socialistisk socialpolitik, som ingen partier kunne argumentere imod.⁹⁾

Dich var da også den drivende kraft i selve projektet, som han fik forhandlet igennem hos socialministeren ved at pege på det politisk set rent strategiske i et sådan projekt. Hvis ikke Socialdemokratiet tog befolkningsspørgsmålet til sig, ville højrefløjen gøre det. Partiet kunne komme på forkant med de konservative ved at indoptage familien som en central værdi. Ligesom Danmark blev for folket i 1934 med partiets nye program, blev familien med Befolkningsskommissionen det også. Socialdemokratiet kom til at fremstå som familielivets beskytter, og traditionen for en velfærdsstat bygget op omkring en familieværnende politik var hermed lagt.

Målet for den danske befolkningskommission var at udvikle en forebyggende socialpolitik efter Myrdalernes ideer, men mens den

svenske kommission havde stor succes med 50 betænkninger, hvoraf 49 blev gennemført, fik man i Danmark kun lavet i alt fire betænkninger. Kun to forslag fik man gennemført ved lov. Det gjaldt lov om boligstøtte til mindrebemidlede familier med mange børn, og det gjaldt overførslen af den private institution Mødrehjælpen til de offentlige budgetter. Den sociale ingeniørkunsts gennemslagskraft var begrænset i 1930'ernes Danmark, hvor krigen rykkede stadig tættere på og hvor Socialdemokratiet ikke som i Sverige kunne køre enegang, men hele tiden skulle afvente sin regeringspartner hos de radikale.

Fra Gemeinschaft til Gesellschaft

Trods den relativt beskedne succes for Myrdalernes ideer i 1930'ernes Danmark, står deres program alligevel som oprindelsen til den familiepolitik, man udviklede i efterkrigstiden, og som blev realiseret under vækstboomet i 1960'erne. På det tidspunkt var det danske samfund rede til den myrdalske familiemodell med to udearbejdende forældre og børn, der bliver passet af det offentlige.

Det familieliv, vi ser i dag, ligger meget tæt på Myrdalernes oprindelige ideer, hvor staten skulle gå ind og overtage kvindens hjemlige funktioner for at frigøre hende til arbejdsmarkedet. Den frigørelse kom i 1960'ernes og 1970'ernes Danmark. I dag har vi en familie, hvor 80 procent af alle børn passes af det offentlige, og hvor familien på forskellig måde understøttes af staten.

Det store spørgsmål er imidlertid, om den myrdalske familiepolitik har været med til at forhindre familiens opløsning sådan, som de oprindeligt forudså det. Har det virkelig været muligt at opretholde Gemeinschaft ved hjælp af offentlige støtteordninger, eller har man i stedet fået en statsafhængig familie, der primært består i kraft af følelser? Hvis man følger den klassiske sociologi, er svaret, at selvom Myrdalerne ville forhindre opløsningen af fællesskabet, kom de med deres politik reelt til at bidrage til denne proces. Det sociale liv er lige præcis splittet mellem et stadig mindre

Gemeinschaft og et fortsat ekspanderende Gesellschaft, hvor tendensen er udviklingen af flere offentlige institutioner, der skal varetage det sociale liv. Et eksempel er den værdidebat, som Socialministeriet har sat igang landet over blandt børn og forældre, og som skal bidrage til en bevidstgørelse af værdier omkring børns liv både hjemme og i institutionen. Det er videreførslen af tanken om, at det sociale liv – herunder også de værdier, som er med til at organisere dette liv – kan styres af staten. Men et sådant projekt viser netop, hvordan forhold som før eksisterede uafhængigt af staten, er blevet gjort til en del af statens utallige opgaver og funktioner under det selvsamme påskud om at styrke værdierne i fællesskabet. Og hvor værdifuldt er det egenlig?

Noter:

1. Denne idé om den sociale filosofi som værende opdelt i en progressiv og konservativ tradition er hentet fra Robert Nisbets *The Social Philosophers. Community and Conflict in Western Thought*, London 1973. Tanken er videreudviklet af Jean Fischer i artiklen "Sociologiens konservative arv", i Dansk Sociologi nr. 3/1994
2. Jeg har tidligere behandlet Tönnies' begrebspar og henviser til mine forskellige arbejder. Se "Traditionisme og modernitet. En komparativ beskrivelse af moderniseringen i Spanien og Rusland ud fra Ferdinand Tönnies' begrebspar, Gemeinschaft/Gesellschaft", uppsats på Sociologiske Institutionen, Lund Universitet, juni 1993 samt de to arbejdspapirer "Betragtninger omkring Gemeinschaft. Et essay om Gesellschaft", paper til EKS-seminar på Institut for historie og samfundsforhold, RUC, marts 1995 og "Hjemløs i eget hus", paper til forskerkursus på Tromsø Universitet, juni 1995. Min fortolkning af Tönnies baserer sig primært på Johan Asplunds to essays: *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, 1991 og *Storstäderna och det forteanska livet*, 1992 begge udkommet på Bokförlaget Korpen i Göteborg. Se i øvrigt Jan Spurk *Gemeinschaft und Modernisierung*, Walter de Gruyter, Berlin 1990, Werner Cahnman *Ferdinand Tönnies. A new Evaluation. Essays and Documents*, E. J. Brill, 1973 samt Lars Clausen og Carsten Schlüter *Hundert Jahre 'Gemeinschaft und Gesellschaft'. Ferdinand Tönnies in der internationalen Diskussion*, Leske+Budrich, Opladen 1991.
3. Af Webers værker henviser jeg her til *Magt og bureaukrati*, Det lille forlag, Frederiksberg 1994 og *Økonomi og samhälle. Förståendesociologins grunder*, Argos, Lund 1983. Se endvidere Scott Lasch og Sam Whimster: *Max Weber. Rationality and Modernity*, 1987, Bryan S. Turner *Max Weber. From History to Modernity*, 1992 samt Arthur Mitzman *The Iron Cage: A Historical Interpretation of Max Weber*, 1970
4. Se den svenske socialpsykolog, Jan Olof Nilssons bog om Alva Myrdal: *Alva Myrdal. En virvel i den moderna strömmen*, Symposion, Stockholm 1994, hvori han meget detaljeret beskriver ægteparrets ophold i USA og dets betydning for deres intellektuelle udvikling.
5. Min definition af begrebet social ingeniørkunst er inspireret delvist af Zygmunt Bauman, der bruger det i *Auschwitz och det moderna samhället*, 1989 og Yvonne Hirdman, der også bruger det i *Att lägga livet tilrätta – studier i svensk folkhemspolitik* samt den norske forsker Kjersti Halvorson, der har skrevet et paper om den skandinaviske tradition for social ingeniørkunst, "Samfunnsstyring og social ingeniørkunst. Socialingeniørerne som folkeopdragere", LOS-senteret, Bergen og Tromsø Universitet, 1995.
6. Der findes en omfattende litteratur om befolkningsspørgsmålet, som jeg også har beskrevet i min ph.d.-afhandling, *Den sociale ingeniørkunst i Danmark. Familie, stat og politik fra 1900 til 1945*, RUC, maj 1999. Her skal blot nævnes to titler, som er værd at benytte i en dansk sammenhæng: K. Vedel Petersen: *Befolkningsspørgsmaalet, 1926 og Adolph Jensen: Befolkningsspørgsmaalet i Danmark*, Studentersamfundets Oplysningsforening, 1937. Et større internationalt værk, *The European Experience of declining Fertility 1850-1970*, 1995, red. af John Gillis, Louise Tilly og David Levine beskriver fænomenet på europæisk plan.
7. Yvonne Hirdman har i sin bog *Att lägga livet til rätta – en studie i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1989 beskrevet visionen i Myrdalernes bog ud fra et feministisk perspektiv. Se også artiklen "Utopia in the Home", *International Journal of Political Economy*, Vol. 22, No. 2, 1990. For en analyse af Myrdalernes familievision henviser jeg til min afhandling, hvori jeg meget detaljeret gennemgår deres tanker om familien. Se endvidere Alva Myrdals forskellige artikler om familie og børn, skrevet i 1930'erne, herunder den til dansk oversatte *Bybørn. En bog om deres opdragelse i børnehaver, daghjem og lignende institutioner*, København 1936, hvori hendes familiesyn kommer meget klart til udtryk.
8. Jeg henviser her til de tre betænkninger *Foreløbig Betænkning vedrørende Børnehavespørgsmaalet*, 1936, *Betænkning afgivet af Befolkningsskommissionen af 1935 angaaende Laan til Boligbyggeri og Huslejeafdrag for mindrebemidlede, børnerige Familier*, 1937 og *Betænkning afgivet af Befolkningsskommissionen af 1935 angaaende Moderens Rettigheder i Anledning af Fødsel samt angaaende Seksualoplysning*, 1938. Kommissoriet bliver endvidere gennemgået ved kommissionens møder, se Befolkningsskommissionen af 1935, journal og mødereferater, Socialministeriet, Rigsarkivet.
9. Se brev fra Jørgen S. Dich til Alva og Gunnar Myrdal den 3. december 1934, Gunnar Myrdals brevsamling 1930-57, Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek, Stockholm. Dich skriver bl.a.: "Kære Professor Myrdal og Frue. Tak for Deres fremragende Bog om Befolkningsspørgsmaalet. Det har været mig en stor Glæde at læse den, og jeg har beundret ikke blot den Klarhed, hvorved Problemerne er stillet op, men ogsaa den klare socialistiske Linie, der gaar igennem hele Bogen. (...) Der er næppe nogensinde skrevet et mere vigtigt og ramende Indlæg mod Konservatismen end Deres Bog. Det bliver interessant at se, hvorledes den vil klare sig ud af den ideologiske Klemme, som den vil komme i."